

DR. JOHN E. BARRIOS

Panitikang Rehiyonal at ang Pagsasaling Pampanitikan sa Filipino sa Kanlurang Bisayas: Tuon sa Dalawang Akda ni Magdalena Jalandoni¹

ABSTRAK

Haka ng papel na ito na hindi neutral ang katawagang “rehiyonal” at palagi’t lagi dala-dala nito ang politika ng wika sa isang bansa at ang pangyayaring pagpapasasantabi ng diskursong pambansa sa diskursong rehiyonal. Sinuri ng papel kung paanong naisantabi ang panitikan mula sa Kanlurang Bisayas sa mga pagsasaling ginawa mula sa Hiligaynon tungo sa Filipino sa dalawang nalathalang salin ng akda ni Magdalena Jalandoni, ang tulang “Gitara” at maikling kuwentong “Si Anabella.” Itinanghal ang pagsasadiskurso ng kritikal na pagdulog sa pagsasalin—ang literal, malaya, at malikhaing pagsasalin—bilang alternatibo sa tradisyonal at madulas na pagsasalin.

Mga susing salita: Panitikang rehiyonal, Panitikang Pambansa, Panitikang Hiligaynon, Hiliganized Filipino, Literal na pagsasalin, Malaya at malikhaing pagsasalin

ABSTRACT

This paper theorizes the non-neutrality of the word “regional” and forwards the idea that it carries with it the nation’s language politics and act of marginalization of regional discourses. The paper examines how the literatures of West Visayas are marginalized in the translation works from Hiligaynon to Filipino of two published works of Magdalena Jalandoni, the poem “Gitara” (The Guitar) and the short story, “Si Anabella” (Anabella). The critical approach in translation—the literal and creative—is critically foregrounded as an alternative to the traditional and “soft” translation.

Keywords: *Regional Literature, Philippine Literature, Hiligaynon Literature, Hiliganized Filipino, Literal Translation, creative translation*

Ang Kanlurang Bisayas ay isa sa mga maituturing na sentro ng gawaing pampanitikan sa Pilipinas. Mula pa noong panahon ng Kastila ay marami nang mga akda ang naisulat sa parehong banyagang wikang Kastila at rehiyonal na wikang Hiligaynon. Nariyan halimbawa ang sikat na akdang *Fray Botod* (1874) ng isa sa mga pambansang bayani na si Graciano Lopez Jaena. Samantala, ang panahon ng Amerikano (1900-1930) ay itinuring na “Gintong Panahon ng Panitikang Hiligaynon” dahil na rin sa pagsikat ng mga akda ng mga batikang manunulat tulad nina Flavio Zaragosa Cano, Serapion Torre, Delfin Gumban, Angel Magahum, at Magdalena Jalandoni. Ang kanilang mga akda ay nilathala ng Libreria La Panayana, itinatag ni Mariano Perfecto noong 1877, at ng pahayagang Makinaugalingon, itinatag ni Rosendo Mejica noong 1913 (Lucero 429). Ang *Benjamin* (1907) ni Angel Magahum at *Ang Babae nga Huaran* (1889) ni Cornelio Hilado ang kinikilalang unang nobela at dulang naisulat sa Hiligaynon. Ang nasabing mga akda ay hindi pa naisasalin sa alinmang wika.

Ang pagkakatag ng grupong “Manunulat sang mga Bahandi” (Manunulat ng mga Bahandi) noong dekada ‘60 ay nagluwal ng mga modernong maikling kuwento sa Hiligaynon. Sa grupong ito nakilala sina Juanito Marcella, Ismaelita Floro-Luza, Lucilla Hosillos, Isabelo Sobrevega, Jose Yap, Antonio Joquiño, at iba pa. Ang kanilang mga akda ay mababasa sa antolohiyang *Bahandi-i* (1970) (Lucero 434). Ilan sa mga kuwento sa antolohiyang ito ay isinalin sa Filipino ni Rosario C. Lucero sa aklat na *Sugilanon* (1991) at sa wikang Ingles at Filipino ni Corazon D. Villareal sa aklat na *Translating the Sugilanon: Re-framing the Sign* (1994).

Sa pagdating ng huling dekada ng ika-20 siglo, nagkaroon ng paglilipat ng espasyo ng pagsulat mula sa popular na magasin tungong akademiko at institusyonal na publikasyon. Sa mga idinaos na palihan ni Leoncio P. Deriada sa Unibersidad ng Pilipinas Visayas sa Iloilo ay lumitaw ang mga batang manunulat na naging laman ng mga antolohiyang *Ani* (Hiligaynon, 1987; *Kinaray-a*, 1991, at *Akeanon*, 1993) na nilathala ng Sentrong Pangkultura ng Pilipinas (Cultural Center of the Philippines), lahat ng akda ay isinalin sa Ingles. Ang antolohiyang nilathala ng CCP ay nasundan pa ng *Patubas: An Anthology of West Visayan Poetry*, 1986-1994 at ng *Mantala 3: An Anthology of Philippine Literature – West Visayan Literature* (2001), na inedit ni Deriada, at binubuo ng mga akdang nasusulat sa Hiligaynon, *Kinaray-a*, at *Akeanon*, ay may salin sa Ingles. Ang nasabing mga aklat ay pinondohan ng Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining (National Commission for Culture and the Arts).

Nagkaroon ng puwang ang paglalathala ng mga akdang mula sa rehiyon na may salin sa Filipino sa programang pagsasalin na itinaguyod ng tatlong unibersidad na may lathalaan, ang Unibersidad ng Pilipinas, Ateneo de Manila University, at De La Salle University (Lucero 435), may isang antolohiya ng sugilanon o maikling kuwento at isang antolohiya ng dula ang nalathala, ang *Sugilanon* (1991) at *Dulaang Hiligaynon* (1996). Samantala, ang

pagkakasalin ng sampung sugilanon o maikling kuwento na nasa *Translating the Sugilanon* ay udyok ng isang akademiko at teoretikal na eksperimento para isadiskurso ang gawaing pagsasalin.

ANG KONSEPTO NG “REHIYONAL” SA PANITIKAN

Maaaring sabihin na naging popular lamang ang gamit ng “rehiyonal” lalo na bilang pantukoy sa panitikan nang matapos ang panahon ng pananakop ng mga Amerikano at noong pinalalakas ang nasyonalismo ng estado. Noong dumating ang mga Kastila, dalawang wika ang kanilang napag-alamang ginagamit sa rehiyon ng Kanlurang Bisayas, ang Bisaya (dating tawag sa Hiligaynon), at Haraya (Kinaray-a). Ginamit lamang ang Hiligaynon dahil sa ginawang diksiyonaryo ni Padre Alonso de Mentrída na *Diccionario de la Lengua Bisaya, Hiliguena y Haraya de la Isla de Panai* (1637). Kaya’t ang mga manunulat sa Kanlurang Bisayas noong panahon ng Amerikano ay may kamalayang sila ay nagsusulat ng mga akdang “Binisaya” na nasa partikular na wika ng “Ilonggo” o “Hiligaynon” at “Akeanon” (wala pa noong nagsusulat sa Kinaray-a). Ang mga akdang ito ay nalathala sa mga publikasyon na *Almanaque Panayanhon, Makinaugalingon, Hiligaynon, Ro Announcer*, at *Banhaw*. Ipinagpatuloy pa ang paglalathala ng kaparehong mga akda ng *Yuhum* matapos ang pananakop ng Amerikano.

Ang popularidad ng mga akdang “Binisaya” sa Kanlurang Bisayas ay dulot na rin ng pagsikat ng mga popular na babasahin na unang lumabas sa Maynila. Sa paglathala ng Rocés Publications ng *Lidayway* at pagdami ng mambabasa nito, nahikayat na rin ang pabliser na likhain ang magasing *Hiligaynon* noong 1934 na naglathala ng mga tula, maikling kuwento, at seryalisadong nobela. Nagsara ito dahil sa Batas Militar noong 1972, ngunit muling nagbukas noong 1992, at patuloy na naglalathala ng mga akdang nasusulat sa *Hiligaynon* hanggang sa kasalukuyan (432-435).

Ang mga akdang pampanitikan na mula sa rehiyon na nakasulat sa rehiyonal na wika ay hindi naisama sa mga babasahing ipinababasa ng mga guro sa parehong pampubliko at pampribadong mga paaralan. Hindi rin isinama ng mga editor sa mga aklat at babasahing bahagi ng kurikulum. Ang mga teksbuk sa panitikan ay dominado ng mga akdang nakasulat sa Tagalog/Pilipino/Filipino. Kahit na ang mga tinuturing na “kanon” ng rehiyonal na panitikan ay hindi naisalin sa Pilipino/Filipino o Ingles para magamit sa hayskul at kolehiyo. Ang mga akda mula sa rehiyon ay tinatangkilik lamang ng mga mambabasa sa wikang rehiyonal.

Masasabing nagkaroon ng interes ang mga kritiko, pabliser, at institusyong kultural sa mga akda mula rehiyon noon lamang pagkatapos ng Rebolusyong EDSA at ang CCP ay

nagbukas para sa mga manunulat at iba't ibang organisasyong pansining mula sa rehiyon. Sa kaso ng Kanlurang Bisayas, ayon kay Leoncio Deriada, may

[t]atlong bagong panulatan ang umusbong sa rehiyon at galak na sinorpresa ang mga akademiko at mga manunulat mismo. Ito ang mga panulatan sa Kinaray-a, Akeanon at sa timplang-Bisayang Filipino (Deriada 3).

Nangyari ang nasabing pag-usbong dahil na rin sa ibinigay na suporta ng CCP tulad ng pagdaos ng iba't ibang palihan at kumperensiya sa rehiyon, pagtatag ng grupo ng mga manunulat, paglathala ng antolohiya, at pagbibigay ng mga gawad at *writing grants*. Ang mga nalathalang akda ng mga manunulat mula sa rehiyon ay nagpabago ng pananaw ng mga kritiko tungkol sa konsepto ng pambansang panitikan. At kung susundan pa ang pananaw ni Deriada, ang mga akdang ito ay isang “kapansin-pansing bantas sa pagmamapa ng bansa ng isang mas mayabong, mas malawak ngunit mas makahulugang pagkabansa” (14).

May ganito nang kamalayan ang nangungunang kritikong si Bienvenido Lumbera noong una niyang inilabas ang aklat na *Philippine Literature* (1982), ngunit dahil sa kakulangan ng kakayahan sa pagkalap, pagtaya, at pagsalin ng mga akda mula sa rehiyon ay hindi naisagawa hanggang sa paglabas ng ikalawang edisyon noong 1997 (Lumbera i). Sa edisyong 1997, naisama ang maikling kuwento sa Hiligaynon ni Magdalena Jalandoni na “Si Anabella,” na isinalin sa Filipino ni Corazon Villareal. Higit na nagkahugis ang ganitong pananaw ni Lumbera sa kaniyang aklat na *Filipinos Writing: Philippine Literature from the Regions* (2001) nang kaniyang pinalawak ang kahulugan ng “Panitikan ng Pilipinas” para maisama ang panitikan mula sa iba't ibang rehiyon ng bansa. Sa pagpili ng mga akda mula sa rehiyon naging basehan niya ang mga konseptong “Filipino-ness,” na siyang magbibigay ng “dinamikong basehan para sa bugal at mataas na pagtingin sa sarili ng mga Pilipino.” Ayon sa kaniya,

nagsimulang kumuha ng atensiyon ang pagsusulat ng panitikan sa ibang wika labas sa tatlo (Tagalog, Ingles, atKastila) na kanonisado na sa mga tekstbuk at antolohiya. Ang mga manunulat na tinitingala sa kahusayan sa kani-kanilang sinusulatang komunidad ngunit kinikilala lamang sa rehiyong gumagamit ng kanilang wika ay ipinakilala, kahit sa pangalan at reputasyon man lang, sa mga mambabasa sa bansa. (writing in languages other than the three literatures [Tagalog, English and Spanish] canonized in textbooks and anthologies has begun to claim attention. Authors, who have earned stature among audiences in their respective writing communities, but recognized only within their specific ethno-linguistic regions, have been introduced, if only by name and reputation, to a national audience).(v)

Sa aklat na ito, kumuha si Lumbera ng mga *area editor* para matugunan ang gawaing pagtataya at pagsasalin. Sa kaso ng Kanlurang Bisayas, si Rosario C. Lucero ang napiling

editor. Naisama ang mga tula ng mga matatandang manunulat tulad nina Magdalena Jalandoni, Ariston M. Echevaria, Flavio Zaragoza Cano, at Serapion Torre; at mga kontemporaneong manunulat tulad nina Lucila Hosillos, George Calaor, Hebron Samillano, John Iremil Teodoro, Alexander de Juan, Milagros Geremia-Lachica, at Alicia Tan-Gonzales. Sa maikling kuwento ay naisama ang akda nina Roman A. dela Cruz, Alicia Tan-Gonzales, at Julian Magtulis. Subalit ang mga nasabing akda ay isinalin sa Ingles at hindi pa sa Filipino. Sa pagsasadiskurso ni Lumbera, ang isang akda na nasulat sa rehiyonal na wika ay kailangang magkaroon ng tatak na “pambansa,” na ayon sa kaniya ay may “sinasabi tungkol sa bansa, sa kasaysayan nito, sa buhay pampolitika, sa kultura, at sa sosyo-ekonomikong kalagayan ng lipunan,” at mahahanguan ng “pagkilala, bagamat hindi laging pakikiisa, sa naging kasaysayan ng sambayang Filipino, sa mga institusyong kumakatawan sa estadong tinaguriang ‘Republika ng Pilipinas,’ at sa kulturang ibinunga ng naging pag-unlad ng lipunang kinabibilangan ng awtor” (Yu 7). Sa mga nabanggit na katangian ng akda kung gayon lamang maaaring hanapin ang pambansang panitikan sa mga akdang nasusulat sa rehiyonal na wika.

ANG “REHIYONAL” SA PAGSASALING PAMPANITIKAN

Ang mga ginawang pagsasalin sa panahon pagkatapos ng EDSA ay impluwensiyado ng pagbabago ng tunguhin ng mga kultural na institusyon tulad ng Sentrong Pangkultura ng Pilipinas (Cultural Center of the Philippines) at ng patakarang pangwika na nakapaloob sa Konstitusyong 1987. Mula sa pagiging elitista ng CCP ay nabuksan ang makamasa at makarehiyonal na oryentasyon nito nang hawakan ang pamunuan nito ng mga dating aktibista at progresibong mga manggagawang kultural at akademiko. Naglatag ang CCP ng mga programa at proyekto tulad ng mga kumperensiya, palihan, mga gawad, mga grant, at publikasyon para sa iba’t ibang rehiyonal na grupo at wika sa buong bansa. Samantala, ang pagkakasama ng mga rehiyonal na wika sa pagbibigay-katuturan sa pinapaunlad na pambansang wika ay nagbigay ng impetus sa mga manunulat sa rehiyon na gamitin ang kanilang sariling wika, sabay ang pakikipagnegosasyon sa Tagalog, na siyang naitakdang basehang wika ng Wikang Pambansa. Nakasulat sa Artikulo 14, Seksiyon 6 ng Konstitusyon na,

Ang wikang pambansa ng Pilipinas ay Filipino. Samantalang nalilining, ito ay dapat payabungin at pagyamanin pa salig sa umiiral na mga wika ng Pilipinas at sa iba pang mga wika. (Konstitusyon ng Republika ng Pilipinas 1987)

Sa Kanlurang Bisayas, may tatlong bagong panulatan ang umusbong mula sa mga palihan at organisasyong hinikayat na mabuo ni Leoncio P. Deriada, ang naatasang rehiyonal na tagapag-ugnay ng CCP sa rehiyon. Ang mga ito ay ang panulatan sa Kinaray-a, Akeanon, at timpla-Bisayang Filipino (Deriada 3-4).

Ang panulatang Kinaray-a ang maituturing na pinakabago dahil sa napakahabang panahon ang wikang Kinaray-a ay nasa ilalim ng hegemoniya ng wikang Hiligaynon. Ang mga manunulat na unang wika ang Kinaray-a ay napilitang magsulat sa Hiligaynon. Walang publikasyon na nalalathala sa wikang Kinaray-a. Ang wika ng relihiyon, mass media, at edukasyon sa Kanlurang Bisayas sa pangkabuuan ay nasa Hiligaynon. Ang mga babasahin at seremonya sa misa ay nasa Hiligaynon. Ang drama at balita sa mga radyo sa rehiyon ay sinusulat at binibigkas sa Hiligaynon. Ang mga guro at estudyante sa Iloilo ay mas higit na gumagamit ng Hiligaynon kaysa kanilang unang wika na Kinaray-a.

Sa kaso ng panulatang Akeanon, ang sinimulang pagsulat at paglathala ng mga akdang Akeanon sa mga lingguhan at buwanang pahayagan sa panahon ng Amerikano ay hindi na naipagpatuloy. Nitong dekada nobenta lamang muling umusbong ang pagsulat ng panitikan sa nasabing wika.

Ang Kinaray-a ay maituturing na may malawak na heograpikal na sakop kung ikukumpara sa wikang Hiligaynon. Ito ay sinasalita sa buong probinsiya ng Antique, Capiz at mga bayan sa labas ng lungsod ng Iloilo. Ang kapansin-pansin kaagad na pagkakaiba nito sa Hiligaynon ay ang paggamit ng katinig na “ra” na nagiging “la” sa Hiligaynon at ang tunog *schwa* na isinusulat bilang “u” (tradisyonal na baybay) at “ë” (mungkahi ng Ortograpiyang Pambansa ng Komisyon sa Wikang Filipino). Samantalang ang wikang Akeanon ay nadodomina lamang ng wikang Hiligaynon sa gamit ng wika sa mass media (partikular sa radyo) at sa babasahing relihiyoso (ginagamit sa misa) ng simbahang Katoliko. Ang pekulyaridad ng wikang Akeanon ay higit na makikita sa tunog-katinig nito na maaaring irepresenta sa “La” ngunit nakasanayan nang isulat sa “ea” tulad ng sa mga salitang “baeay” (bahay) at “eaeaki” (lalaki).

Sa ilalim ng CCP ay nagkaroon ng sunod-sunod na palihan na ginanap sa UP Visayas, sa San Jose, Antique, sa Kalibo, at sa Bundok Makiling. Naging resulta nito ang tatlong antolohiya ng publikasyong *Ani* (Hiligaynon, Kinaray-a at Akeanon) ng CCP na may mga salin sa Ingles.

Ang *Ani Vol V* (1991) na inedit pa rin ni Deriada ay mayroon nang introduksiyon na nagtatanghal sa wikang Kinaray-a bilang isang wikang “kailangang respetuhin” dahil sa kaniyang pagiging mas matanda pa sa Hiligaynon at sa dami ng bilang ng gumagamit nito. Asersiyon pa ni Deriada, ito ang ina ng Hiligaynon at Akeanon at siyang naging wika ng panitikang oral ng Kanlurang Bisayas. Ang pagiging dominante ng Hiligaynon ay bunga lamang ng impluwensiya ng simbahan na nagsimula ng paggamit ng Hiligaynon sa mga nobena at dasal. Pero ang nakatutuwa nga rito ay karamihan halos sa mga sikat na manunulat ay nagmula sa mga bayan kung saan sinasalita ang Kinaray-a. Napilitan lamang silang magsulat sa Hiligaynon dahil ito ang wika ng publikasyon.

Mula sa organisadong pagpopondo para sa lathalaing pampanitikan na ginagawa ng CCP sa pamamagitan ng journal nito na *Ani*, ang paglalathala ay nalipat sa inisyatiba ng mga grupo at indibidwal mula sa rehiyon na nagsusumite ng panukalang proyekto sa Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining (NCCA). Ang NCCA ay itinatag ng gobyerno para magkaroon ng mas episyenteng sistema ng pagbibigay-pondo sa mga proyektong pansining sa bansa. Ito ay mayroong sariling *endowment fund* para magarantiya ang pagpapatuloy ng serbisyo sa mga organisasyon at indibidwal na gumagawa ng sinining.

Noong ito'y itinatag, nahirang si Deriada na maging kinatawan ng rehiyon para irepresenta ang mga manunulat sa Kanlurang Bisayas. Naging proyekto niya ang paglalathala ng antolohiya ng pinakamagagaling na mga tula sa wikang Hiligaynon, Kinaray-a, Akeanon na may salin sa Ingles. Ito ang *Patubas: An Anthology of West Visayan Poetry, 1986-1994* (1995). Mababasa rito ang mga akda ng 106 na makata. Sinundan pa ito ng proyektong antolohiya ng panitikan ng Pilipinas na *Mantala, 3rd Edition* (2000). Binubuo ang aklat ng mga akdang nasusulat sa Hiligaynon, Kinaray-a, Akeanon, Filipino, at English. Ang mga tula sa tatlong naunang binanggit na mga wika ay may kasamang salin sa Ingles.

Sa mungkahi ng dating Tagapamahala ng Sentrong Pangkultura ng Pilipinas na si Nicanor Tiongson, ang tatlong sikat at malalaking unibersidad na Ateneo de Manila University, De La Salle University at ang Unibersidad ng Pilipinas ay naglathala ng serye ng Panitikang Pilipino. Layunin ng serye na muling ilimbag ang mga akdang klasiko at kanoniko, kasama na ang mga akda mula sa mga rehiyon, para mabasa ng mga mag-aaral ng literatura at kulturang Pilipino. Isinalin ang mga akdang mula sa rehiyon sa wikang Filipino. Ayon sa pablisar, ang pagsasalin sa Filipino ay may layuning "malasap ang lasa ng orihinal na akda... na siyang kapatid na wika ng mga katutubong wika, at siyang higit na makapagpapadama ng hipo, kulay, at tunog ng orihinal na wika" (Lucero ix).

Dalawang antolohiya ang inedit ni Rosario Cruz-Lucero sa nasabing proyekto. Una ang *Sugilanon: Mga Piling Maikling Kuwentong Hiligaynon* (1991) at sumunod ang *Dulaang Hiligaynon* (1996); ang una ay nilathala ng De La Salle University Press at ang ikalawa ay ng Ateneo de Manila University Press.

Ang aklat na *Sugilanon* ay binubuo ng mga maikling kuwento na sinulat at nalathala mula 1939 hanggang 1973 sa magasing *Hiligaynon*, *Hiyas*, at personal na koleksiyon. Sa 13 akda, 11 ang nilathala ng magasing Hiligaynon. Anim sa mga ito ang nalathala sa *Bahandi-i* (1970) na inedit ni Juanito Marcella. Sa mga kuwento, anim sa mga ito ang isinalin sa Filipino ni Lucero, lima ang kay Julian Magtulis (kasama ang kaniyang akdang "Paltos sa Paa ng Burgis"), at tag-iisa ang dalawang may-akda na nagsalin ng kanilang sariling kuwento na sina Juanito Marcella ("Panaghoy sang Ginahandos nga Palpal") at Lucila Hosillos ("Bunyang-Takas," katulong si Rosario Torres-Yu).

Ang editor ng antolohiya ay walang binanggit na pamamaraan ng pagsasalang ginamit sa pagsasalin ng mga akdang Hiligaynon. Subalit mapapansin na ang salin ay sinusunod ang sintaks ng Hiligaynon sabay ng pagsusumikap na tumbasan ang salitang Hiligaynon ng salitang Tagalog. Kung minsan pa nga ay lumilitaw na nagiging natural na lang ang transliteralisasyon sa proseso ng pagsasalin. Pansinin halimbawa ang sipi sa ibaba mula sa kuwentong “Sa Alinsuso ng Iluluthang” (Sa Kanyon ng Baril) ni Victorio Hinolan:

Sa amo nga kahimtangan sang mga agalon kag mga mamumugon, may isa ka buaya nga naglutaw kag nangin amang-amang sang mga manggadan. Ini nga tao amo ang nangin gamhanan kag nangin diktador sini nga puod bangud sang iya rinamak nga pilak. Ang tanan nga luyag niya mahimu sanglit nagalumpaod siy sa manggad. (14)

(Sa ganitong kalagayan ng mga amo at manggagawa, may isang buwayang lumitaw at naging ama-amahan ng mga mayayaman. Ang taong ito ang naging makapangyarihan at diktador nitong lalawigan dahil sa kanyang angaw-angaw na salapi. Lahat ng kagustuhan niya’y nasusunod habang siya’y nakahiga sa kayamanan.) (15)

Pagdating sa ikalawang antolohiya, mapapansin na kay Lucero ang pagbabago sa kaniyang ginawang pagsasalin. Sa aklat na Dulaang Hiligaynon, nilinaw ni Lucero ang layunin ng aklat na makapag-ambag sa “paghubog ng mas bukas na panlasang estetika” para sa mga mambabasang hindi nakakaintindi ng Hiligaynon at sa paraang ginagamit sa pagsasalin ay makapag-ambag sa “pagpapayaman ng Filipino,” ang Wikang Pambansa. Sa ganito, kinonsidera ng mga tagasalin ang ilang mga katanungan: “(1) Aling pamantayang estetika ang gagabay sa estilo ng kanilang salin—ang kontekstong kultural ng orihinal o ang panlasang estetika ng kasalukuyang mambabasa/manonood? (2) Aling uri ng pagsasalin ang kanilang gagawin—ang tapat o malayang pagsasalin? (3) Sa partikular na kaso ng dula, isasalin ba ang akda bilang isang akdang pampanitikan para sa mambabasa o bilang isang akdang panteatro para sa manonood (31)?”

Base na rin sa naging karanasan ng editor at kasamang tagasalin, napansin niya/nila na ang mga nakagawiang pamamaraan ng pagsasalin ay yaong sinasabing salin na “madulas o matatas na Tagalog,” na kapag pinaglimiang mabuti ay nagbubura ng mga kultural na katangian at elemento ng rehiyonal na akda. Sa ganitong gawain, nagkakaroon ng di patas na pagtingin sa wika at ginagawang mas may gahum (hegemony) ang wikang Tagalog. Iminumungkahi ng editor at tagasalin na si Lucero ang alternatibong pagsasalin na matapat sa orihinal sa pamamagitan ng “pagpapanatili ng sintaks at mas maraming termino sa orihinal, sa halip na palitan ito ng sintaks at mga salita o idiomang Tagalog” (32-33). Ang konsepto ng malayang pagsasalin ay higit pang maiintindihan sa isang halimbawa ng saling ginawa ni Lucero sa dalawang taludtod mula sa sarsuwelang *Cusug sang Imul* (34):

Orihinal:

Ang mga imul tungud sa casucu
Madangup na lamang sa ila sanducu.

Saling literal:

Ang maralita dahil sa matinding galit
Huhugutin na lamang ang kanilang itak.

Malayang salin sa madulas na Tagalog:

Ang maralita pag nagipit
Sa patalim ay kakapit.

Malayang salin na may salitang Hiligaynon:

Sa sakadang naubusan ng pasensya
Espading ay sandata laban sa asyenda.

Ang nasabing halimbawa sa itaas ay maituturing na bago, kung hindi man rebolusyonaryo, sa gawaing pagsasalin sa bansa. Tinutumba nito ang nakasanayang pagsasalin ng mga tagasalin at manunulat na Tagalog, kahit pa man lumalabas na ang salin ay katawa-tawa at maituturing na hindi pa naririnig at walang natural na dating sa tainga ng mga tagapakinig. Pangunahing pamantayang ginamit ang pagkakaroon ng “mahigpit na katapatan sa orihinal” sa paggamit ng mga salita at sintaks; ang paggamit ng maraming termino mula sa orihinal; pagpanatili ng mga kultural na ekspresyon tulad ng “ti,” “gid,” at “abaw” (para maitanghal ang katutubong kulay o *local color*); ang paggamit ng panlaping Hiligaynon sa pandiwa (hal. *ginakilala*, *nagahangad* atbp.); at ang di pag-uulit ng pantig sa loob ng salita (hal. *maari* imbis na *maaari*, *makabalik* imbis na *makababalik* atbp.) (33). Sa asersiyon ni Lucero, “radikal na gawain ng tagasalin ang buwagin ang mapanupil na mga kumbensiyong pampanitikan at panteatro, na nagpapatibay sa kaapihan ng mga sektor na nasa laylayan” (36).

Ang mga akdang rehiyonal, partikular ang akdang Hiligaynon, kung gayon ay tinitingnan bilang mga akdang sinusulat ng mga manunulat sa rehiyon na nakakaranas ng pagsasantabi ng mga manunulat sa Tagalog/Filipino. Ang pagtataguyod ng malayang pagsasalin ay maaaring tingnan bilang isang paraan para mapalaya ang mga manunulat at tagasalin sa kaapihang ito. At ito ang nais patunayan ng *Dulaang Hiligaynon* na naglalaman ng apat na sarsuwela na sinulat nina Serapion Torre (Tanikala), Miguela Montelibano (Lakas ng Mahirap), Leopoldo Alerta (Hambalos na Walang Pasa), at Joel Arbolario (Bahay ni Bilay ay Hapay).

Dagdag pa, sa pamamagitan ng pagpoproblematisa ng kultura at estetika sa akda, at ng uri at layunin ng pagsasalin, naisadiskurso ni Lucero ang iba’t ibang aspekto ng pagsasalin

ng akda sa Filipino sa kaniyang “Ang Pitong Buhay ng Anabella: Ang Tagasalin Bilang Malikhaing Manunulat, Kritiko at Literary Historian.” Mahalaga ang mga ito dahil ang tagasalin ay dapat ring maging malikhaing manunulat, kritiko, at historyador ng panitikan, ayon sa kaniya. Sa ganito, ang tagasalin ay maiposisyon niya ang kaniyang sarili sa usapin ng kapangyarihan ng wikang rehiyonal at ng wikang Tagalog: “hindi magagamit ang tuntuning kailangang pantay ang kabihasan ng tagasalin sa wikang isinasalin at wikang pinagsasalinan” at ang nakamihasnang “sukatan ng pagsasalin ay ang kakayahan nitong makapagbigay ng impresyon sa mambabasa na hindi salin ang kaniyang binabasa kundi isang sulat orihinal sa kaniyang wika” na malimit ay “binubura... ang kontekstong kultural ng orihinal, na mismong batayan ng pagkakakilanlan ng rehiyong pinagmulan ng orihinal”(Lucero 177,179,180).

Ang aklat na *Translating the Sugilanon* (1994) ni Villareal ay isang pagsubok na kilalanin ang gawaing pagsasalin bilang isang politikal na gawain, na ang pagpili ng akdang isasalin at kung paano ito isasalin ay diktado ng politika, ekonomiya, at mga relihiyosong impluwensiya. Sa kaniyang introduksiyon ay idineklara ni Villareal na uumpisahan niya ang pag-aaral sa hinuha na ang gawaing pagsasalin ay usapin din ng kapangyarihan lalo na’t ang karanasan ng Pilipinong tagasalin ay hindi maaaring ihiwalay sa kaniyang kolonyal na karanasan. Sa ganitong pananaw, gagamitin ni Villareal ang gawaing pagsasalin bilang isang kontra-kolonyal na kalakaran (5). Kasama sa proyektong ito ang pagsasalin sa Filipino na maaaring tingnan na kumakalaban sa internal na kolonisasyon ng mga naniniwalang ang Tagalog ang higit na makapangyarihang wika kung ikukumpara sa mga rehiyonal na wika.

Ginawang proyekto ni Villareal ang pagsasalin ng sampung sugilanon (maikling kuwento) na nasusulat sa Hiligaynon at nalathala sa mga magasin at antolohiya. Kumuha siya ng dalawang akda sa antolohiyang inedit ni Juanito Marcella na *Bahandi-i* (1970) at Rosario Lucero na *Sugilanon* (1991) at walo naman sa magasing *Hiligaynon* (1966-1973). Isinalin niya ang mga ito sa Ingles at sa Filipino.

Sa proyektong ito ni Villareal ay kinilala niya ang ilang mga bagay-bagay na makakaapekto sa pagsasalin sa Filipino tulad ng pagtalikod sa mga naunang mungkahi sa pagsasalin na ang salin ay “magkaroon ng tunog” na parang isinulat sa pinagsalinang wika o hindi magkaroon ng “tunog-salin” (117). Sa pagsandig niya sa mga naunang ginawang salin ng mga manunulat tulad nina Rosario Lucero, Reynaldo Duque, at Juan Marcella. Isinulong niya ang pananaw na dapat maramdaman ng mambabasa ang pinaghanguang wika at kultura sa salin (118). Ilan sa kaniyang mga pamamaraang ginamit sa pagsasalin ng mga akdang Hiligaynon ay ang paggamit ng Filipino na may tunog-Hiligaynon (*Hiligainized Filipino* [109]) na nailalantad sa pamamagitan ng paggamit ng mga unlaping Hiligaynon sa pandiwang Filipino tulad ng “nagapunta” at ang pagpapanatili ng mga ekspresyong Hiligaynon tulad ng “daw.” Ginamit niya bilang isa sa mga estratehiya ang pagsasalin muna

ng salita bago lumundag sa lebel ng sintaks at diskurso ng salita. Karaniwang pinipili niya ang mga salitang magkakalapit ang tunog tulad ng “singhal” ng Filipino sa “binghal” ng Hiligaynon.

Hil: “Ano ka bala?” balik nga binghal ni Lorna.

Tag: “Ano ka ba?” balik na singhal ni Lorna.

Villareal: “Ano ka ba?” balik-singhal ni Lorna. (113)

O magdedesisyong panatilihin ang salitang may malakas na konseptong kultural kaysa sa katumbas na salita sa Filipino tulad ng “handurawan” (gustong larawan) kaysa sa “guniguni” o “imahinasyon.” Pinapaboran din niya ang literal na pagsasalin dahil mas nagagawa niyang makalikha ng mas malinaw na karakterisasyon at paglalahad ng karanasan. Ilang ilustrasyon nito ang:

Hil: Kag sa nawong ni Lorna, amat-amat niya nga namasnahan ang pagkulap sang gal-om.

Villareal: At napansin niyang ang mukha ni Lorna at unti-unti nang nabalot ng dilim. (114-115)

O di kaya’y,

Hil: Dungan sang paghumlad sang iya paghangop sang ila kahimtangan nga daw wala katibwasan, nabatyagan niya ang pagbalhin sang iya lawas kag ang iya kahuluyon kon may masat-oman siya nga may nagatulok sa iya.

Villareal: Sabay sa pagladlad ng bagong pag-unawa na walang kaibsan ang kanilang kalagayan, napansin niya ang pag-iiba ng kanyang katawan at ang kanyang pagkahiya kapag naramdaman niyang may nakatitig sa kanya. (115)

ANG PAGSASALIN NG MGA AKDA NI MAGDALENA JALANDONI BILANG REHIYONAL NA ARTIKULASYON AT ASERSIYON

Maituturing na unang pagsubok na isalin sa Filipino ang tula sa Hiligaynon na “Guitarra” ni Magdalena Jalandoni ang ginawang pagsasalin ni Felicisima Campos sa aklat na *Mga Ginto sa Iloilo* (1990). Dito sa saling ito ay kinilala ni Campos ang galing ni Jalandoni sa paggamit ng sukat at tugma ng panulaang Kastila. Kinilala niya rin ang tula bilang isang oda ng pag-ibig na nabibilang sa tradisyong liriko (*Mga Ginto sa Iloilo* 180). Narito ang tula at ang salin ng tagasalin:

“Ang Guitarra”

Magdalena Jalandoni

1. Ang baw-ing nga manga dalan (8)
2. kon hadkan kag pasili-on (8)
3. Sang bulan nga naga-ugsa (8)
4. kag nangin angay sa sulu, (8)
5. Upod sa kulas sang hangin (8)
6. nga halus gani bati-on (8)

7. Ang gitara nagabuylog (8)
8. hinay nga hilibi-on (7)
9. Sa pagsuguid sang kasakit (8)
10. nga una niyang guinmulu. (8)
11. Halin sa patag kag bukid (8)
12. nga sang bulan napawa-an (8)
13. Halin sa payag nga diotay (8)
14. nga daw guinbuksan sing hungod (8)
15. Pamatii kay galanton ang (9)
16. guitarra nga duma-an (7)
17. Pamati-i kay gatu-aw ang (9)
18. nahut niyang balaan (7)
19. Sang paghoy nga sa gugma (7)
20. kag sa kamingaw natungod. (8)
21. Kag ayhan sa kasingkasing (8)
22. sang gakuskos nga tag-iya (8)
23. May unay nga kasulub-on (8)
24. nga dili didto makakas (8)
25. Kay samtang nagalanton (7)
26. ang lagsa ka nahut niya (8)
27. Wala sing dili mawili (8)
28. Sa pagpamati sa iya, (8)
29. Wala sing dili bumatyag (8)
30. sing kasulub-on nga lakas. (8)

(Ang palikaw-likaw na daan (9)
 Kung hinahalikan at iniilawan (12)
 Ng nakamatang buwan, (7)
 Nagkawangki sa isang sulo, (9)
 Abay ng mabining hangin (8)
 na halos di marinig (7)
 Ang gitara ay sumasanib sa (10)
 mahinang panaghoy ng puso (9)
 Na nagpapahayag ng sakit (9)
 na lubha niyang dinibdib. (8)
 Mula sa kapatagan at kabukiran (12)
 na tinataglwan ng buwan (9)
 Mula sa kubo na ang mga pinto (11)
 at bintana ay nangakabukas (10)
 Pakinggan, sapagkat ang lumang (9)

gitara ay humihibik (8)
 Makinig sapagkat ang mga banal (11)
 na bagting ay nagpapahiwatig (10)
 Ng isang himutok, ng panimdim na (11)
 sumibol sa pangungulila at pag-ibig (13)
 At marahil sa puso (7)
 ng tumutugtog (5)
 Ay may isang romantisismong (9)
 nag-ugat na hindi maiwaglit (10)
 Sapagkat habang ang lahat ng (9)
 bagting ay kumikinig (7)
 Walang hindi nalulugod (8)
 makinig sa malamyos na tunog (10)
 Walang hindi makapagkubli ng (10)
 isang kinukuyom na lungkot.) (9)

Mapapansin na ang pagkilala ni Campos sa tula ni Jalandoni bilang odang may sukat at tugma ay hindi naitulay sa ginawa niyang salin sapagkat ang disiplina ng sukat ay mapapansing binalewala. Ang sukat na wawaluhing pantig sa orihinal na Hiligaynon ay hindi nasunod sa salin sa Filipino. Sa kabuuang 30 taludtod, ang salin ay nadominahan ng sisiyamin (may 9 na taludtod) at sasampung (may 6 na taludtod) taludturan. Ang Kastilang taludturan na nakasandig sa waluhang pantig ay aapat (4) na taludtod lamang. At ang pituhang pantig na sinasabing katutubong taludturan ay aapat (4) na taludtod rin.

Hindi naging malinaw ang tugmaang ginamit ni Jalandoni sa tulang "Gitara." May mga pagkakataong ang mga taludtod na nasa pares na bilang (even numbers) ay nagtutugma tulad ng sa taludtod 2, 6, at 8 (pasili-on, bati-on, at hilibi-on); at 16 at 18 (duma-an at balaan). Sa gansal na bilang (odd numbers) naman ay mapapansin ang pagtutugma ng taludtod 9 at 11 (kasakit at bukid), at 23 at 25 (kasulub-on at nagalanton). Samantala, sa salin ay makikita ang pagsubok na gamitin ang isahang tugmaan sa unang tatlong taludtod pa lamang sa mga salitang "daan," "iniilawan," at "buwan." Gayundin sa mga taludtod na 9 at 10 (sakit at dinibdib),

11 at 12 (kabukiran at buwan), at 27-28 (nalulugod at tunog). Mapapansin din ang tugmaan sa pares na bilang na 18, 20, 24, at 26 (nagpapahiwatig, pag-ibig, maiwaglit at kumikinig).

Maraming tipograpikal na mali ang pagkakasulat ng orihinal tulad na lamang ng hindi pagkaka-indent ng ikalawa, ikaapat, at ikaanim na taludtod. Mali rin ang pagputol ng taludtod 15 at 17, ang “ang” dapat ay nasa susunod na taludturan na ilagay para maging perpekto ang waluhang taludturan.

Halos masasabing walang kamalayan ang tagasalin na panatilihin ang kultural na katangian ng wikang Hiligaynon sa ginawang salin sa Filipino. Mapapansin na may mga salitang Hiligaynon na ginamit sa salin, tulad na lamang ng “palikaw-likaw” (paliko-liko) at “bagting” (kalembang). O di kaya’y mas ginamit ng tagasalin ang sintaks ng wikang Filipino (kung babasahin: di karaniwang pangungusap) sa mga taludtod tulad ng “Pamatii kay galanton ang/guitarra nga dumaan” (Pakinggan, sapagkat ang lumang/ gitara ay humihibik) na kung pananatilihin ang sintaks ng Hiligaynon ay lalabas na ganito ang salin: “Makinig, sapagkat humihibik/ang gitarang luma.” O ang karugtong na taludtod na “Pamatii kay gatu-aw ang/nahut niyang balaan” (Makinig sapagkat ang mga banal/na bagting ay nagpapahiwatig) na sa sintaks ng Hiligaynon ay magiging “Makinig, sapagkat nagpapahiwatig/ ang bagting niyang banal.” Sa sintaks ng Tagalog o sa pangunahing ginagamit na di-karaniwang ayos, ang simuno ay nauuna. Ang sintaks ng Hiligaynon ay karaniwang nasa karaniwang ayos, ang simuno ay nasa hulihan. Kaya mapapansin na inuna ng tagasalin ang “lumang gitara” kaysa sa “humihibik,” at ang “mga banal na bagting” kaysa sa “nagpapahiwatig.” Patunay ito na mas pinaboran ng tagasalin ang sintaks ng Tagalog kaysa sa Hiligaynon. Ipinapaloob ng tagasalin ang ginawang pagsasalin sa gramatika ng Tagalog.

Ang pagpapanatili ng mga rehiyonal na salita at sintaks ay isang pananaw na isinateorya ni Corazon Villareal sa kaniyang librong *Translating the Sugilanon*. Sa ganitong pananaw isinalin ni Villareal ang maikling sugilanon o kuwento ni Magdalena Jalandoni na “Si Anabella.” Kapag binasa ang kuwentong ito, ang isa kaagad na mapupuna ay ang malaking pagkakaiba ng bahaging pasalaysay at ng mga diyalogo. Kapansin-pansin ang tunog-Tagalog sa pasalaysay at ang tunog-Hiligaynon sa diyalogo. Halimbawa ay mababasa ang ganitong salaysay bago pa man maririnig ang buladas ng ina ni Tito, ang manliligaw ni Anabella: “Ang tangi lamang hindi nagbigay ng papuri ay si Donya Julia, ang mapangmatang ina ni Tito.” Susundan ito ng pambukas na diyalogo na:

["Sus, sinong diyos-diyosa itong ginasuyo gid sang Tito ko? Isa ka mang-aawit? Makahuluya...! Indi ko ipahihintulul magumon ang aking anak diri kay Anabellang mahirap lamang," pagngingitngit ng ina ni Tito sa kwarto.] (Villareal 142)

"Sus, sin-o nga bathara ang ginayauban ni Tito ko? Manogdaigon? Makahuluya. Dili ko igtugot nga mabuyok ang akon anak sa isa ka Anabella nga imol," ang nakumod sang nagapangakig nga iloy sa iya hulot. (136)

Sa saling Filipino ay pinanatili ni Villareal ang mga ekspresyon tulad ng “Sus” at “gid,” ang rehiyonal na salitang “Makahuluya” (Nakahihiya), “Indi” (Hindi), “diri” (dito), “sang” (ng), at “Isa ka” (Isang). Ipinakilala rin niya ang rehiyonal na karakter ng salitang Filipino sa pamamagitan ng paglalapi; imbes na unlaping “sinu” sa dapat na salitang “sinusuyo” ay ginamit ni Villareal ang Hiligaynon na “gina.” Kung magkakaroon ng mga ganitong salita at pagkakaayos ng mga salita ang mga pangungusap na mabubuo ay masasabing isang wikang artipisyal ngunit malaman sa kultural at rehiyonal na katangian. Sa pagpapatuloy ng kuwentong “Anabella” matutunghayan ang sumusunod na mga palitang-salita ng mag-inang Tito at Donya Julia sa tunog-Hiligaynon na Filipino:

“Anak ko, indi ko gid mapahihintulatang umibig ka kay Anabella. Nais ko nga makapag-asawa ka sang babaye nga higit sa aton sa kayamanan kag sa pangalan.”

“Nanay, bakit man napakamapagmataas niyo kung gasalita? Indi bala, sa kamatayan napaghahalo ang mga buto sa libingan, dukha man o mayaman?”

“Anak, kung anu-ano ang pinagsasabi mo para lang indi kita mapigil sa nais mo. Basta, indi ko gustong dumalaw ka kay Anabella. Pag nalaman ko, ti ambot sa imo.”

“Maawa ka naman, ‘Nay. Huwag kang malupit sa dalagang mahirap ngunit mayaman naman sa kagandahan at kabaitan.”

“Tito, ba’t ka ba nabubuang sa babaeng indi nga nakakilala sa kanyang tatay? Basta’t ayaw kong dumalaw ka uli sa kanyang bahay.” (149)

Sa kabilang banda, ang pananaw na ito ni Villareal na nagtatanghal ng “katutubong kulay o tinig etniko” ay itinuring ni Rosario Lucero (149) na hindi sapat para ipakita ang kultural na katangian ng rehiyon sa salin. Ayon sa kaniya,

Sinikap kong idiin ang kontekstong pampolitika at pangkasaysayan ng akdang orihinal... Pinapanatili o di kaya’y sinisingitan ng mga salitang katutubo ang salin, hindi upang lumikha lamang ng katutubong kulay o tinig etniko. Kung iyan lamang ang layunin, sapat na ang pagpapanatili ng mga token na ekspresyon tulad ng gid, ti, o ay abaw! o ang banghay ng mga pandiwa sa paraang Ilonggo, tulad ng ginakilala, ginahangad, nagakain, ginsabi (Lucero 149).

Kaya’t sa ganitong pananaw ni Lucero ang salin ng salitang “manogdaigon” bilang katumbas ng “mang-aawit” ay isang pagpapababa sa katayuan ni Anabella bilang isang manogdaigon na may “dignidad at pagiging kulturado” kahit na siya ay nanggaling sa uring mahirap dahil ang huli ay nagpapahiwatig ng imahen ng “dakilang baylarina, mang-aawit sa naytklab, at babaeng bayaran sa ating tradisyong pampanitikan” (157).

Ang paggamit ng politikal na lente ay higit pang itinulak ni Lucero sa kaniyang pagpuna sa idyomang ginamit ni Villareal tulad ng mga salitang “wala” at “pinagpala” na pinangtumbas sa “imol” (mahirap) at “manggaranon” (mayaman) sa linyang “imol sa malahalong mga hias, apang manggaranon sa kaayo-ayo” (walang mamahaling hiyas ngunit pinagpala ng kagandahan” (Villareal 135, 148). Sa pananaw ni Lucero, at para ipakita ang agwat sa

kalagayang panlipunan nina Anabella at Tito, ito marahil ang mas nararapat: “salat sa mamahaling hiyas ngunit mayaman sa kagandahan” (154).

Kung titingnan ang pagkakaiba ng pananaw ni Villareal at Lucero ay makikita ang uri ng pagsasalin na diktado ng magkaibang politikal na layunin. Si Villareal ay nagsusumikap na ipasok ang mundo ng rehiyonal sa pamamagitan ng mga lingguwistikong elemento na maaari nitong maisama sa wikang Filipino para makilala ang katangiang rehiyonal. Samantalang ang Marxistang lente na ginamit ni Lucero ay hindi lang nagpapakita ng rehiyonal sa saling Filipino ngunit kasama rin ang potensiyal ng salin bilang gawaing makapagsasadiskurso ng tunggalian ng uring mahirap at mayaman na tumatagos sa diskursong rehiyonal at pambansang wika at panitikan.

PAANO AAKDAIN ANG HINAHARAP NG PAGSASALING PAMPANITIKAN: ANG PAGSASALIN NI JOHN IREMIL TEODORO

Kung saan huminto ang paglalathala ng mga salin ng nasyonal na institusyon at mga akademyang nakabase sa sentrong Maynila, ang proyektong taunang pampanitikang journal na *SanAg* ng University of San Agustin, na inedit ng manunulat na si John Iremil Teodoro, ang umako naman ng pagpapatuloy. Sa unang sampung edisyon nito (2001-2012), ay makikita ang mga salin sa Ingles at Filipino ng mga akdang unang naisulat sa wikang Hiligaynon, Kinaray-a, at Akeanon. Ang editor na si Teodoro, kahit na may pagkiling sa wikang Filipino, ang kaniyang mga unang ginawang pagsasalin ay nasa Ingles; ngunit nang kalaunan ay inilipat niya rin ito sa Filipino. Ang mga tagasalin at manunulat (dahil ang iba ay sila mismo ang nagsasalin ng kanilang akda) na malaon nang ginagamit ang wikang Ingles ay nagsalin sa wikang Ingles. Kaya’t ang *SanAgay* katatagpuan ng parehong mga salin sa wikang Ingles at Filipino.

Si Teodoro ay masasabing impluwensiya ng timpla-Bisayang Filipino ni Deriada. Mapapansin ito sa kaniyang mga sinulat na akdang nagsasama ng mga salita, konsepto, at ekspresyong Kinaray-a at Hiligaynon. Ang parehong prinsipyo ring ito ang kaniyang ginamit sa pagsasalin. Sa kaniyang inedit na *Pagbabalik ng Babaylan* (2014) ay kaniyang ipinasok sa gawang salin sa Filipino ang mga rehiyonal na konsepto tulad ng “busalian,” “maaram,” “paltera,” “kinaadman,” “tamawo,” “wakwak,” “amaranhig,” “mantiw,” “kama-kama,” “bagat,” “bawa,” “hubot,” “balo,” “tililing,” “dungan,” “barukan,” at “buton” (3-23). Pansinin ang halimbawa ng salin ng pangungusap na, “Ang busalian isa ka tawo nga may kinaadman, may gahum...” sa Filipino na, “Ang busalian ay isang taong may kinaadman, may kapangyarihan...” Pinanatili niya ang Hiligaynon na “kinaadman” (kakaibang kapangyarihan) pero pinalitan niya ng “kapangyarihan” ang “gahum.”

O ang pangungusap na “Nagatuo sya nga ang anay misteryo nga mga ginahimu sang mga babaylan kag mga herbularyo may makasiyentipiko nga paathag” (Naniniwala siya na ang noon na misteryong ginagawa ng mga babaylan at albularyo may makasiyentipikong paliwanag) (2-3, 8-9). Maliban dito, pinanatili rin ni Teodoro ang mga katawagan tulad ng “Mal-am” at “Apoy,” ang ekspresyon na “Abaw,” at ang pananambitang “Tabi, tabi.”

Sinikap din ni Teodorong panatilihin ang mga ekspresyon tulad ng “gid” ng mga Kinaray-a at Hiligaynon. “Sigurado gid nga ako ang ana ginadëmdëm sa tëläd nga tion.” (Sigurado gid ako na ako ang kanilang iniisip sa ngayon.) Isa pa marahil na dapat pansinin sa ginawang pagsasalin ni Teodoro mulang Kinaray-a tungong Filipino ay ang paggamit ng *schwa* (ë) na iminumungkahi ng KWF na panghalili o pamalit sa “u.” Ang integrasyong ito ay nagbigay-posibilidad sa mga salitang Kinaray-a na may gayong tunog na mapasama sa ginawang salin sa Filipino. Ibinigay ni Teodoro ang rason kung bakit kailangang gamitin ang “ë” ng mga manunulat sa Kinaray-a, na hindi dapat

tayo-tayo lamang na mga native speaker ang magbasa ng sinulat ng isa’t isa... Kung Kinaray-a speaker ka, pagkakita mo ng salitang “sugidanun” alam mo agad na ang “-nun,” schwa sound ang u na nandiyon. Pero kung hindi ka native speaker, “-nun” lang iyan para sa ‘yo.

Kung ang target reader mo lang naman ay ang katulad mong marunong mag-Kinaray-a, hindi na kailangan ang ë. Ako, ginagamit ko ang ë dahil conscious ako na nagsusulat ako hindi lamang para sa mga nagsasalita ng Kinaray-a kundi para sa buong Filipinas at para sa buong mundo gamit ang Kinaray-a. (xvii)

Sa kabila ng pagkakaroon ng mga ganitong layunin, mapapansin na halos tatatlo (3) lamang ang mga salitang may “ë” na naipasok sa ginawang salin sa Filipino. Dalawa (2) rito ay pangalang pantangi pa, “Busay Hanggëd Tubig” (9) at “Bundok Nangtëd” (99). Ang isa ay ipinaloob pa sa quotation marks, “akën” (akin) (Teodoro 17). Maipapalagay naman na isang rehiyonal na asersiyon ang hinango niya kay Deriada na paggamit ng panghalip na “sya” (panukoy sa tao) imbes na gamitin ang Tagalog na “siya” (xxviii-xxix).

Sa kaso ng paggamit ng unlapi, masasabing nasakop pa rin ng hegemoniyang Tagalog/Filipino si Teodoro sa mga pagkakataong sinusunod niya ang nakasanayang gamit ng unlapi sa Tagalog. Isa sa mga pangungusap na ginamit niya ang pag-uunlapi ng Tagalog ay sa, “Ginamingaw ang akon tagipusuon.” Ito ay isinalin niya bilang “Namimingaw ang aking tagipusuon.” Ang rehiyonal na “gina” ay isinuko niya sa Tagalog na “nami.” Marahil ang pagsasalang ganito ang isa sa mga gustong bigyang-pansin sa teorya ng pagsasalin na nauna nang inilatag nina Villareal at Lucero. Pero mapupuri pa rin si Teodoro sa kaniyang pagpapanatili ng “tagipusuon” (puso). May mga pagkakataon rin na ginagamit niya ang unlaping “mag” kaysa sa “um” ng Tagalog (hal. “magbalik” imbes na “bumalik” [3]).

Kapansin-pansin ang ilang mga eksperimento ni Teodoro sa salin ng kuwentong “Si Marset, ang Manunulat” ni Maria Luisa Defante-Gibraltar. Dito ay ginamit niya ang salitang “fobyia” (phobia), tinumbasan ang “hulot-sululatan” ng “silid-sulatan,” ang “pagsambuwa” (sabong/seks) ng “pakikipagbunuan,” at mas pinalinaw ang “ma-second time” ng “mag-second round.” Ang mga salitang hiram sa Kastila ay hinanapan ng malapit na makapaglalarawan sa Tagalog sa “Por Dios” bilang “Mahabaging Diyos” at ang “oremos” bilang “pagbunganga” (39-51). Naging konsistent naman si Teodoro sa paggamit ng mga salitang Hiligaynon na isinama sa Filipino sa kuwentong “Esperanza” ni Alice Tan-Gonzales. Ang mga panghalip panaong Hiligaynon tulad ng “bana” (asawang lalaki) at katawagan na “bugtong nga utod” (bugtong na kapatid) ay mas piniling panatilihin kaysa tumbasan. Gayundin ang mga konsepto tulad ng “pungos,” “suam,” “bantog,” “maalwan,” at “pungsod” (53-79).

Mula sa mga halimbawa at pagtatalakay na ibinigay tungkol sa ginawang pagsasalin ni Teodoro ay mahihinuha na ang mga naunang mungkahi nina Villareal at Lucero ay hindi nasunod nang buo. Marahil pinili lamang ni Teodoro ang ilang mga pamamaraan at prinsipyong maipapalagay niya na oobra sa kaniyang bersiyon ng pagsasalin tulad ng paggamit ng mga rehiyonal na salita, konsepto, at ekspresyon. Hindi pa lubusang maluwag para kay Teodoro ang paggamit ng unlapi at paminsan-minsan ay natutukso pa siyang gumamit ng maluwag na saling Tagalog tulad ng “namimingaw” at “Mahabaging Diyos!”

KONGKLUSYON

Ang pagsasalin ng mga akdang pampanitikan mula sa Kanlurang Bisayas ay masasabing produkto ng panahon at espasyo at impluwensiyado ng politikal, ekonomikal, at kultural na kapangyarihang siyang nagtatakda ng gawaing pagsasalin. Hindi kataka-taka kung ang mga naunang salin ng mga akda ay sa Ingles, dahil sa simula ng Panahon Pagkatapos ng EDSA ay wala pa halos mga manunulat sa rehiyon na nagsusulat at nagsasalin sa Filipino. Si Deriada bilang isang manunulat na hinasa sa Ingles at Pormalistiko/Bagong Kritisismong pananaw ay nagsalin sa Ingles at siya ring naghikayat sa iba pang manunulat na gumawa ng pagsasalin sa Ingles. Ebidensiya ang kaniyang limang antolohiyang inedit at inilathala sa ilalim ng Sentrong Pangkultura ng Pilipinas at Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining.

Ang mga unang nagsalin sa Filipino tulad nina Villareal at Lucero ay tumagal at namamalagi sa Maynila at nakabase sa akademya. Ang kamalayang kailangang isalin ang mga akdang rehiyonal sa Pambansang Wikang Filipino ay bunsod ng pagkakaakda ng bagong Konstitusyong 1987 at makabansang adhikaing baguhin ang direksiyon sa pagkamit ng kultural na pagbabago. Ang paglihis sa nakasanayang pananaw sa pagsasalin—ang madulas na salin—at ang pagyakap ng ilang tagasalin (tulad nina Villareal at Lucero) sa literal, malaya, at kultural na pagsasalin ay masasabing bahagi ng makabansang

adhika. Ang pagkilala at pagtatanghal sa rehiyonal na wika at kultura sa gawang salin ay pakikipagnegosasyon sa patuloy na paglikha ng wikang Filipino. Ang pagpasok ng mga salita, ekspresyon, at konsepto mula sa Kanlurang Bisayas, ang paggamit ng unlapi at sintaks ng wikang Hiligaynon, at ang pagsasakonteksto ng salin para itanghal ang kultura ng rehiyon ay umakda ng isang varyasyon ng wikang Filipino (kung babasahin: timpla-Bisayang Filipino at Hiligainized Filipino) na masasabing makapag-aangat sa kalagayan ng “rehiyonal” na panitikan.

Sa ganito, ang sinasabi ni Lumbera na “pagka-Filipino” ng akda ay hindi na kailangang hanapin pa ang “sinasabi tungkol sa bansa” dahil sa pagpasok at paggamit ng mga rehiyonal na salita at konsepto pa lang ay masasabi nang naimamarka na ang pambansa dahil nasa rehiyonal na wika na mismo magmumula, at kung saan dapat na hanguin, ang katangiang pambansa. Ang pag-akda ng bansa ay makikita sa proyektong pagsasalin ng maituturing na tatlo sa mga pangunahing tagasalin mula sa Hiligaynon at Kinaray-a tungo sa wikang Filipino na sina Villareal, Lucero, at Teodoro.

TALA

¹ Ang artikulong ito ay hango sa pananaliksik na pinamagatang “Regional Literature and the History of Literary Translation in Western Visayas,” na pinondohan ng Office of the Vice Chancellor for Research and Extension, Unibersidad ng Pilipinas Visayas, Miag-ao, Iloilo. Ika-16 ng Disyembre 2015 hanggang ika-30 ng Hunyo 2016.

MGA SANGGUNIAN

- Konstitusyon ng Republika ng Pilipinas 1987. (2017, February 25). Retrieved from Philippine Government Official Gazette: <http://www.gov.ph/constitutions-ang-konstitusyon-ng-republika-ng-pilipinas-1987/>. Web. 12 Mayo 2016.
- Almario, Virgilio S. *Ortograpiyang Pambansa*. Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014. Print.
- Alunan, Merlie. *Sa Atong Dila: Introduction to Visayan Literature*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2015. Print.
- Campos, Felicisima T. *Mga Ginto sa Iloilo*. Iloilo City: Graphic Eye Press, 1990. Print.
- Cruz-Lucero, Rosario. *Sugilanon: Mga Piling Maikling Kuwentong Hiligaynon*. Manila: De La Salle University Press, 1991. Print.
- Deriada, Leoncio P. *Ani Vol. 5*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1991.
- . *Ani Vol. 3*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1989.
- . *Ani Volume 7*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1993.
- . *Mantala: An Anthology of Philippine Literature*. Manila: National Commission for Culture and the Arts, 2000. Print.

- . *Patubas: An Anthology of West Visayan Poetry: 1986-1994*. Manila: National Commission for Culture and the Arts, 1995. Print.
- . "Pag-iinhenyero ng Literatura sa Kanlurang Bisayas." *Bigkas Binalaybay: Kritisismo at Antolohiya*. Iloilo City: UPV Sentro ng Wikang Filipino - Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining, 2008. 3-4. Print.
- Geremia, Ma. Milagros C. "Botelya/Buskay." Deriada, Leoncio P. *Ani Vol. 3*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1989. 104-105.
- Geremia-Lachica, M. M.. *ang pagsulat...bayi/ writing is...woman*. Iloilo City: University of San Agustin Publishing House, 2006. Print.
- Hermínio S. Beltran, J. Ani: *The CCP Literary Yearbook*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 2003.
- Hosillos, Lucila V. *Hiligaynon Literature: Texts and Contexts*. Quezon City: Aqua-land Enterprises, 1992.
- KWF. *Ortograpiyang Pambansa*. Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014.
- Locsin-Nava, Ma. Cecilia. "'Introduction: Why Ramon Muzones'" Muzones, Ramon L. *Margosatubig: The Story of Salagunting*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2012. xvii.
- Lucero, Rosario C. "'Introduction: Western Visayas Literature'" Lumbera, Bienvenido. *Filipinos Writing: Philippine Literature from the Regions*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc., 2001. 429. Print.
- . *Sugilanon* (ed). Manila: De La Salle University Press. 1991. Print.
- . *Dulaang Hiligaynon*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1996. Print.
- . "Ang Pitong Buhay ni Anabella: Tagasalin Bilang Malikhaing Manunulat, Kritiko at Literary Historian'" (editor), Galileo S. Zafra. *Salin-suri: Panimulang Pagmamapa ng mga Larangan ng Pag-aaral ng Pagsasalin sa Filipinas*. Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino - Diliman, 2009. 177. Print.
- Lumbera, Bienvenido. *Filipinos Writing: Philippine Literature from the Regions*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc., 2001. Print.
- Lumbera, Bienvenido. *Philippine Literature: Revised Edition*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc., 2007. Print.
- Marcella, Juanito. *Bahandi-i*. Manila: Lyceum Press Inc., 1970. Print.
- Muzones, R. L.-N. (2012). *Margosatubig*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- National Commission for Culture and the Arts. *Ubod*. Manila: National Commission for Culture and the Arts. 2016. Print.
- Teodoro, John Iremit. *Pagbabalik ng Babaylan*. Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014.
- . *Pagbabalik ng Babaylan*. Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014. Print.
- . *Pagdakep sa Ilahas: Koleksiyon ng mga Bagong Akda sa Kinaray-a*. Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2015. Print.
- Villareal, Corazon D. *Translating the Sugilanon: Reframing the Sign*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1994. Print.
- Yu, Rosario. Ed. *Bayan at Lipunan: Ang Kritisismo ni Bienvenido Lumbera*, Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 2005. Print.